

ЛЕКСИКА СПРИЙНЯТТЯ ЗАПАХУ В ПОЕЗІЇ І. ФРАНКА

Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги науковців. У статті розглядається функціонування одоративної лексики в творчості І. Франка, визначено відповідні тематичні групи лексем із семантикою «запах». Ключові слова: лексика відчуття, тематичні групи, запах, одоративна лексика.

Вивчення сенсорики (відчуття) є актуальним у філософії, культурології, фізіології, психології, медицині та інших наукових галузях.

За психологічним словником подається тлумачення: «Запах – відчуття, що виникає при дії пахучих речовин на рецептори слизової оболонки носової порожнини. Зазвичай, запахи характеризуються через речовину, яка викликає це відчуття».

У мові одоративну лексику розглядали О. Потебня, В. Виноградов, В. Дятчук, В. Сидельников, Л. Ставицька, А. Вежицька та ін.

Існує небагато одоративної лексики, широко використовуються вторинні номінації, похідні від перших, або запозичені. Усі запахи емоційно забарвлені, пробуджують пам'ять, через що слова на позначення запахових відчуттів часто створюють додаткову експресію.

«Запахові відчуття допомагають глибше, яскравіше розпізнати складну психологію події, людських почуттів, характерів, зрозуміти соціальні події, відчути їх значення та вагу» [2, 210].

Класифікації запахів відомі ще з античності, але через елемент суб'єктивізму жодна з них не є універсальною.

В українстиці ґрунтовно проаналізувала одоративну лексику, її стилістичні можливості В. Дятчук. Вона визначила три архісеми: виділення запаху, розповсюдження запаху та сприймання запаху [3]. Мовні конструкції одоративної лексики (класифікацію прикметників зі значенням чуттєвого сприймання) розглядала О. Федотова. У дисертаційному дослідженні Н. Павлова виокремлює 15 диференційних сем

«характеристика запаху». Переважно джерела запахів враховує в своїй класифікації одоративів Л. Ставицька (запахи природи, цивілізації, їжі, напоїв, людські запахи, абстрактні та ін.) [5, 76].

В. Дятчук, Л. Пустовіт у роботі «Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» за основу розподілу слів на позначення запаху взяли морфологічний критерій. Кожна частина мови, як правило, утворює свій семантичний ряд.

Серед лексико-семантичної групи одоративів наявні спільнокореневі, які розрізняються продуктивністю словотворення, слововживання. Ці назви можуть бути взаємозамінними: запах, дух, пахощі, аромат, часто вони асоціюються з приємними запахами.

Для конкретного визначення семантики слів на позначення запаху необхідно звертатися до контексту.

Смак і запах, на думку А. Білецького, важко передати словом, тому європейська поезія довгий час була збіднена лексикою на означення цих понять. На цьому наголошував І. Франко у праці «Із секретів поетичної творчості»: «Наша мова найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки досить багатана означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення смаку і запаху» [7, 79].

У ХІХ ст., на думку дослідників, зросло вживання одоративної лексики в різних стилях і жанрах. Це було ознакою виявів реалізму, який тоді охопив усі види мистецтва. Проте й сьогодні запахова лексика є малодослідженим засобом вираження художнього образу.

Метою нашої статті є лексика сприйняття запаху в поезії І. Франка.

Для передачі чуттєвого враження запаху автор активно використовує іменники, прикметники, дієслова, синкретичні образи запаху.

За якісно-оцінною ознакою в семантичній характеристиці запаху «приємний» і «неприємний» у поезії розрізняємо за значенням, що вказують на приємність, іменники запах, дух, пахощі, аромат та неприємність – гниль.

Номен запах виступає стилістично-нейтральним синонімом до поданих вище назв одоративів:

*Як проміннясто гарний цвіт, Барвистий, та без **запаху**...* (6,

171); *Не для мене вже ваш **запах***

Не для мене ті далекі... (6, 513);

...тут із вихром заблукали

*І свій **запах** принесли?* (6, 513).

Значення його може уточнюватися, конкретизуватися за допомогою прикметників: *...надихав **свіжий** запах твоїй і шум...* (6, 246); *Дивний **запах** з них несеться...* (6, 511); *Запах ваш такий чудовий...* (6, 512); *Чую, чую **рідний** запах...* (6, 512). Ця лексема поєднується зі словами на позначення запаху рослинного походження, продуктів харчування:

*Серед **запаху** і цвітів*

Сумирно спочив Христос (6, 50);

*...**Запах** цвітів і кадила...* (6, 175);

*...Ой, вже чую **запах** меду!...* (6, 362);

*...Аж тут сала, м'яса **запах***

Не лиш в носі, а аж в лапах... (6, 373);

...В'єсь мені печені **запах**... (6, 409).

Нами виявлені приклади сполучення розглядуваного номена з назвами конкретних реалій, абстрактних понять: ...*як той **запах** чистоти святої*... (6, 452).

Поезія відображає широкий спектр наявних у природі запахів. Синонімом до іменника запах виступає лексема дух: ...*І вдихаєш **дух** життя рум'яний* (6, 121); ...*наче **дух** той могильний*... (6, 259). Зафіксовані приклади, мабуть, можна було б розглядати як контекстуально антонімічні (дух життя – дух могильний).

Приємний ніжний запах називає рідко вживаний номен аромат:

Аби міг лише сам він вдихать

***Аромат** його духа* (6, 538).

Серед фактичного матеріалу часто вживаним є множинний іменник пахощі: ...*У **пахощах** дух спочиває*... (6, 127); ...*І **пахощі**, і дороге каміння*... (6, 191); ...*Поки не бачили тих **пахощів***... (6, 191),

...*Природа, **пахощами** вся облита*... (6, 299);

*І всі **пахощі** шук, і усе Книжкове мудрування* (6, 537).

Уточнюються значення одоративів у прикладах:

...*такі розкішні **пахощі***... (6, 299);

...*а йшли ті **пахощі** з квіток*... (6, 299);

...*Арабських **пахощів** на своїх крилах*... (6, 306);

*Тії **пахощі** нас гарні*... (6, 373);

...*веснянії **пахощі** чудові*... (6, 452).

Іменник нюх у контексті сполучається з описовою назвою джерела запаху: ...*І були б за **нюх** табаки*... (6, 354); **Нюх** табаки взяв і чихав... (6, 412).

Назви-одоративи поет часто використовує в порівняннях:

*Наче **запах** весни, Налітаєте ви*... (6, 24);

...*у твоїх **запахах**, неначе в раю*... (6, 246);

...*мов гармонія безмежна Райські **пахощі** святі*... (6, 524).

Одоративне значення передається і в семантиці дієслів: ...*куриться кадила дим*... (6, 500); у порівняльних зворотах, у безособових конструкціях з іменником в О. в.: *Потім мов теплом дихнуло*... (6, 505).

У поезіях фіксуються дієслова з коренем пах-: *Цвіти **пахнуть** – просто рай!* (6, 411); ...*Видно, знала, чим та **пахне** справа*... (6, 460); *Земля ще **пахла** й яблуневий цвіт* (6, 492) (лексеми вказують на безпосереднє виділення запаху джерелом і на його розповсюдження в описах явищ природи, рослин,

абстракцій); нюх-: *Лис Микита се **пронюхав***... (6, 368); *Стали ми довкола **нюхать***... (6, 373); *Що він біга, шкряба, **нюха***... (6, 389); *І пішов я далі **нюхать***... (6, 393); у конструкціях з іменником у Зн.відмінку: ...*Чи ви **нюхали** порох*... (6, 156). Такі дієслова часто вказують у контексті на точно встановлене джерело запаху.

Виявлений номен п'яний, що традиційно в сучасній українській мові усталився з вторинним одоративним значенням, вказує на сильний приємний запах:

...*Котрої **запах** був такий чарівний, Що й досі п'яна ним душа моя!* (6, 123).

Семантика його пов'язана із загальним внутрішньо-психічним станом людини.

Компонент «запах» містить і низка прикметників, що перебувають у синонімічних, антонімічних відношеннях: запашний, пахучий, запахущий – на позначення приємного запаху, та антонімічні, що передають неприємний запах: вонючий, гнилий, смердючий. Часто вживаними, стилістично нейтральними є синонімічні номен пахучий, запашний. Лексема пахучий «який має, видає сильний запах» у контексті сполучається зі словами, що означають джерело запаху:

...*Пчоли на квітах **пахучих***... (6, 177);

...*Ось огонь розпалив із **пахучих** полін*... (6, 208);

*Свої цвіти **пахучі** та світі*

Плід – солодкі дактилі? (6, 535);

...*немов **пахуча** та фіалка мила*... (6, 240).

Цей прикметник зафіксований у поезії і в нестягненій формі – квітка **пахучая** (6, 470).

Форма запашний використана в творах І. Франка для передачі опоетизованих, лірично забарвлених одоративних образів, наприклад, з абстрактним значенням:

...*Чи **запашний** чудовий цвіт весни?* (6, 83),

у нестягненій формі:

...*Квіти **запашній***... (6, 130).

На запах вказує суфіксальна лексема запахущий із розмовним стилістичним колоритом:

Дивувалася зима, Як посміли над сніг

Проклюнутись квітки

***Запахущі**, дрібні?* (6, 16);

...*Хай спів твій буде **запахуще** миро*... (6, 269) (миро – запашне масло, яке використовують у християнських церковних обрядах (6, 653);

Клубами цигар **запахуций** дим... (6, 631).

З одоративним значенням ужитий у поезії прикметник свіжий, іменник свіжість:

...надихав свіжий **запах** твоїй і шум... (6, 246);

Віав свіжістю, добрістю з них **Якийсь** дух охолоди (6, 561).

Другий синонімічний ряд зі значенням «неприємний, поганий запах» представлений лексемами вонючий, смердючий, позначеними експресивністю, стилістичною маркованістю. Наприклад:

...у золотій лежало **стерво**, Гидке, **вонюче**, так що мимоволі,

Усякий аж ухопився за ніс (6, 190);

...В тісній, вогкій, **вонючій** халабуді... (6, 204);

...у своїм гнізді **смердючим**... (6, 517);

дієслівна форма:

Як же пуста **смердить**... (6, 564).

У семантиці цих слів наявна пейоративна оцінна сема – негативне ставлення.

Подібне значення в поезії передається прикметником гнилий та формою відповідного дієприкметника:

Під нем перегнилим в болоті **гнилому**... (6, 42);

...люди прокинуться, **гнилий** розмечуть трам... (6, 67);

...та я опрусь **гниючому** болоту... (6, 70); нестягнутою формою прикметника:

Багно **гнилеє** між країв Європи... (6, 97).

Мовознавці зауважують, що письменники часто намагаються досягти конкретності запахового враження синкретичним виразом запаху. Це цілком зрозуміло, оскільки людина відчуває не розрізнені відчуття, а цілий комплекс цих відчуттів [1].

І. Франко для яскравості, повноти почуттів часто використовує синкретичні відношення (поєднання кольору, запаху, звуків, смаків та ін.). Наприклад:

...Неначе з гір, де повно світла, барви, **І запаху**, і спієву пташенят,

І стрекоту сверцків, потоків шуму... (6, 235);

...на крилах із гармоній світла й **запаху** пливе... (6, 265);

...**І запахуций**, ясний і поживний... (6, 344);

...**Барвистий**, або **запахний**... (6, 172).

Такі лексеми своїм внутрішнім змістом доповнюють, конкретизують одоративну ознаку відтінками зорового, смакового, дотикового відчуття, створюючи єдиний синкретичний образ запаху.

Синкретичні відношення характеризують і складне утворення пахучо-золотий:

Хоч ти не будеш **цвіткою цвісти**, **Левкою пахучо-золотою**... (6, 137).

Отже, одоративна лексика в поезії І. Франка відображає специфічне сприймання навколишнього світу, більш повно характеризує явище дійсності, персонаж, пейзаж, предмет. Слова із загальним значенням запаху або лексеми з його вторинним значенням можуть належати до іменників, прикметників, дієслів, характеризують як конкретні реалії, предмети, так і абстрактні поняття; відображають широкую гаму наявних у природі запахів. Вони можуть вступати в синонімічні, антонімічні відношення. У мові поета такі лексеми використовуються з метою передачі опоетизованих, лірично забарвлених, багатих різними відтінками одоративних образів. У художньому тексті лексика на позначення запаху є надзвичайно багатогранним, змістовим, образним засобом і потребує подальшого глибокого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий А. И. Избранные статьи по теории литературы / А. И. Белецкий. – М.: Просвещение, 1964. – 478 с.
2. Гайдаенко І. Стилістичні функції назв смаку й запаху в поезіях Яра Славутича / Ірина Гайдаенко // Поетика Яра Славутича / Упорядник І. Лопушинський. – Х. – Херсон, 2003. – С. 197-211.
3. Дятчук В. В. Як передається в мові відчуття запаху / В. В. Дятчук // Культура слова. – К., 1978. – Випуск 15. – С. 35-42.
4. Павлова Н. С. Лексика с семей «запах» в языке, речи и тексте: автореф. дис. на соискание учён. степени канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / Наталия Сергеевна Павлова. – Екатеринбург, 2006. – 19 с.
5. Ставицька Л. Стаття крізь призму запаху / Л. Ставицька // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С. 72-78.
6. Франко І. Я. Твори: В. 3 т. / Іван Якович Франко – К.: Наук. думка, 1991 – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). – Т. 1: Поезії. Поєми / Упоряд. і приміт. М. С. Грицюти; Вступ. ст. Д. В. Павличка. – 672 с.
7. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / Іван Якович Франко // Збір. творів: У 50 т. – К., 1980. – Т. 37. – 489 с.

Лексика восприятия постоянно пребывает в центре внимания ученых. В статье рассматривается одоративная лексика в творчестве И. Франка, определены соответственные тематические группы лексем с семантикой «запах».

Ключевые слова: лексика восприятия, тематические группы, запах, одоративная лексика.

Vocabulary of perception is constantly attracting researchers' attention. The article deals with the odourative vocabulary in I. Franko's poetry. The author investigates appropriate thematic groups of lexemes with semantics of «odour».

Key words: vocabulary of perception, thematic groups, odour, odourative vocabulary.